

---

## FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

### A szellemi élet fejlődése Boszniában a török uralom alatt

*Ivo Andrić* hazánkban elsősorban szépíróként ismert, a *Híd a Drinán* című regényéért irodalmi Nobel-díjjal jutalmazták 1961-ben. Szépírói munkásságának kiindulópontja, tudományos alapműve a boszniai török uralomról, Grazban megvédett disszertációja volt, ez azonban Magyarországon egyáltalán nem ismert, és tőlünk nyugatra is méltatlanul feledésbe merült, jóllehet a kötet aktuálisabb, mint valaha, ezért a 2011-es évben, a Nobel-díj 50. évfordulóján újra megjelentette a Wieser kiadó Klagenfurtban, Ausztriában, hiszen kapcsolódik témájában az Osztrák Tudományos Akadémián létrehozott műltfeldolgozó *Türkengedächtnis* című nagyszabású kutatási programhoz is. Ugyanakkor Európa-szerte reneszánszát élők az identitáskérdésekkel foglalkozó kötetek, különös tekintettel az eltérő kultúrájú és vallású csoportok (kereszténység–iszlám) egymás mellett létezésének témájára mind a múltban mind a jelenben. Ivo Andrić kötetét minden szempontból beleillik ebbe a sorba, jóllehet 1924-ben védte meg disszertációját, de semmit sem veszített az aktualitásából a fentebb felsorolt okok miatt, ugyanakkor munkáját sajnos a legújabb kori háborús időszakokban nagyon helytelenül misztifikálták és alaptalanul rossz híret keltették.

A kötet rendkívül jól illeszkedik az Oszmán Birodalom terjeszkedésének korszakáról szóló magyar és külföldi szakirodalomhoz, hiszen ugyanazt és még egy hosszabb korszakot ölel fel Bosznia területén (1463–1878), mint Magyarországon a hódoltság korszaka volt. Ivo Andrić kiemelkedő teljesítményt nyújtott kötetében mind a török uralom kialakulásának okairól, hatásairól, mind az idegen uralom ellen folytatott boszniai ferencesek munkájáról, sikereikről, módszereikről, valamint az egész kötet vázát adó felekezeti sajátságok és az iszlám, mint vallás sajátságainak megismertetéséről Boszniában. Munkája számos ponton kapcsolódik a magyar királyság történetéhez és a hódoltsághoz, hiszen számos párhuzamos folyamat és hasonló sajátosság ismerhető fel a két ország török uralmában. A szerző megkerülhetetlen alapművet írt a török uralomról, amely nagy segítséget nyújthat az itthoni hódoltsági korszak kutatásához, jól kiegészítve

azt. A disszertációban Ivo Andrić, főként felekezeti és kulturális szempontból, külön fejezetekben tárgyalja a török hódítás előtti Boszniát, a török uralom első szakaszát, a török szociális rendszer és közigazgatás rájuk gyakorolt hatását, a katolikus népesség szellemi életét, annak jellegzetességeit, a ferencesek irodalmi és kulturális hatását, a szerb-ortodox egyház fejlődését és befolyását a török uralom alatt, amelyet a szerb-ortodox népességre gyakorolt hatásként értékel, valamint a bosnyák mohamedánok hibrid írásbeliségének megjelenési formáját, mint az iszlám erre a népességre gyakorolt hatásának manifesztációját.

Az első fejezetben Ivo Andrić kiemeli, hogy Bosznia politikai, gazdasági, felekezeti és kulturális szempontból sajátos helyzetben van a Balkánon, ugyanis földrajzi fekvése valamint a felsorolt tényezők miatt szinte sehová sem tudott teljes értékűként betagozódni, egyszerre volt a nagyhatalmak terjeszkedési rádiuszának határán, és ezért elzárva is azoktól, egyfajta zárvánnyá alakulva. Bosznia későbbi izolálódásának egyik korai oka Andrić szerint az, hogy gyenge lábakon állt a kereszténység, ugyanis már a XII. században megjelentek a patarénusok az országban, 1199-ben a pápa utasította Imre magyar királyt az ellenük vívandó harcra. A bosnyák nemesség élénk kapcsolatban állt az eretnekekkel, de még viszonylag nyitott volt a nyugati kultúra, azaz Raguza irányában. Politikai és felekezeti szempontból a magyar királysággal állt szoros kötelékben Bosznia a XIII. század óta, ugyanis 1247-től a kalocsai érsekségnek volt alárendelve. Ez a középkorban politikai és egyházi függést jelent, a kettőt azonosnak tekintette Bosznia, amelyet Ivo Andrić kutatásai alapján a bosnyák nemesség az önállóság elvesztéseként és megcsorbításaként aposztrofált. A XIV. században több kísérlet is történt a katolikus egyház megerősítésére királyaik által, majd a török hódítás előtt is, de tartós sikereket már nem tudtak elérni, (Tvrtko I., Stjepan Kotromanić) ezért a missziós munkát a ferencesekre bízták. A XIV. század végére a magyar katolikus egyház szerepe csökkenni kezdett, mert a nemesség patarénussá vált része királyellenes lett, s ez megalapozta Bosznia önállóságának elvesztését. A teljes egyházi rendszer összeomlott, csak a ferencesek maradtak a katolikus hit védőiként a XV. század folyamán az országban. Ekkor sikerült ismét a katolikus egyház felé orientálódni az utolsó két uralkodónak (Stjepan Toma, Stjepan Tomašević) akik azonban már nem fejtették ki a kívánt hatást. A törökök előrenyomulásának egyik fő oka Boszniában az, hogy a főnemesség egésze patarénus lett, illetve válását nagyon könnyen és gyakran érdekeinek rendelte alá. Mégis elrendeli a pápa Hunyadi János és a ferencesek nyomására a patarénusok kiűzését Hercegovinába, akik ezután Bosznia ellen támadnak (1461). A szerencsét-

len politikát tovább folytatta a király fia, Stjepan Tomašević, aki egyszerre kényszerült a patarénusok és a török ellen küzdeni. Ivo Andrić úgy véli, hogy Bosznia abba a sajátos helyzetbe került, hogy a pápa nem nyújtott hathatós segítséget, Magyarország területi igényeket támasztott, a katolikus egyház pedig közömbös maradt. Az ország politikai erejének sérülését a főnemesség nyugati kereszténységhez való csekély ragaszkodásában látja, amelynek az az egyik oka, hogy a katolicizmus védelmét is idegen erők képviselték, úgy mint a Magyar Királyság és a pápa, akik védték a katolicizmust Boszniában, de szuverenitási törekvéseiket is érvényesítették. Sajnálatos módon a szerb-ortodox egyház is permanensen hadban állt a katolikus egyházzal, ami tovább gyengítette az ország erejét. Itt hívja fel Andrić a patarénusság beláthatatlan veszélyeire a figyelmet: tagadták a szentháromságot, a szentségeket, az egyházi hierarchiát, az apostolokat, vezetőjüket Krisztus képviselőjének tartották a földön, elvetették a büntethetőséget, nem fogyasztottak húst, stb.: a bosnyákok ugyanis ezt az eretnek vallást nevezték bosnyák egyháznak. Boszniában nagyon mély gyökereket vert a gnosztikus alapú, bizánci eredetű, katolikusellenes eretnekség, és az iszlám is erre építette hatalmát. A nyugat ellen harcolva a keleti igába hajtották a patarénusok a bosnyákokat. A harc másik oka a nemesség körében a földhöz való erős ragaszkodás volt. Ebben a helyzetben léptek a törökök közé és birtokaik megtartását ígérték nekik, ha iszlám hitre térnek, ám ezt a cselt nem látták át. Ugyanakkor a nemesség belharcaihoz a törököket hívta segítségül, akik kitűnően kihasználták a zavaros helyzetet, amely anarchiába, politikai-szociális szétforgácsolódásba és vallási harcokba torkollott. A török oldalon ezzel ellentétben egység, a közigazgatás centralizációja, sziklaszilárd hit, sőt fanatizmus, támadási kedv és bénító ellenállási erő állt. Mindezen tényezők hatására következett be 1463-ban a bosnyák nemzeti katasztrófa, amely a mi mohácsi vészünkhöz hasonlít.

Ivo Andrić úgy véli, hogy Boszniát legkritikusabb szakaszában, amikor szellemi fejlődése forráspontján volt – vallásháború folyt a katolicizmus és a patarénus eretnekség között –, érte az ázsiai háborús nép hódítása, amelynek szociális intézményei, szokásai és kultúrája mindennemű keresztény kultúrát ellenzett, vallásuk pedig – amely más geográfiai és társadalmi háttérben jött létre, s amiért mindenféle alkalmazkodásra képtelen volt – a boszniai szellemi életet akadályozta és eltorzította azt, Boszniát zárvánnyá alakítva. A fent leírt átmeneti állapotban következett be a törökök támadása. A felső rétegek, hogy vagyoniukat mentse, felvették a hódítók vallását. Így következhetett be az, hogy a délszláv országok közepén létrejött egy választóvonal a Duna, a Száva, az Una és a Dinári hegység mentén, s ez kettévá-

lasztotta a szerb és horvát népet és nyelvet, és ez az erőszakos beavatkozás a természetes viszonyokba évszázadokra gyökeresen megváltoztatta a régió minden tulajdonságát. Ebben gyökerezik a török uralom jelentősége és annak befolyása Bosznia szellemi életére, állapítja meg Ivo Andrić. Bosznia természetes geográfiai összekötő funkcióját (Dunamenti-országok, Adria, szerb–horvát területek) a török uralom természetellenes elválasztó funkcióvá alakította, izolálta az országot és az iszlám védőbástyájává változtatta.

Jóllehet a hódítás első szakaszában a törökök látszólag alkalmazkodtak a helyi sajátosságokhoz, azonban a lassú iszlamizálás csak 1528-ig. Jajca török kézre kerüléséig tartott, utána gyorsan és kegyetlenül haladt előre, és a XVI. század végéig le is zajlott. Ennek a folyamatnak legfontosabb eleme a rájuk kényszerített konverzió volt, ugyanis a földjeikhez rendkívül ragaszkodó bosnyákoknak döntenüik kellett, hogy megtartják földjeiket és muzulmánok lesznek, mentesülnek az adózás alól, vagy rájává, azaz keresztény földnélküli alattvalókká válnak, és adót kell fizetniük. A nép így értelmezte az árulók tetteit: „az oroszlánok (azaz a keresztény harcosok, akik őseik vallásához hűek maradtak) parasztokká váltak, iszlám hitre pedig a gyávák és kapzsisz tértek át”. A török uralom másik lényeges rájákra kötelező intézkedése a fiúgyerekek ötvenkénti elvitele (Adžami–Oglan-gyerekadó) volt. Ezzel a két intézkedéssel mélyen beleavatkoztak a társadalomba és a vallási életbe. Ivo Andrić részletesen kitér könyvében az iszlamizálási folyamat négyszáz évig tartó összetevőire. Az intézkedések alapját Damaszkuszban 635-ben, II. Omar Al Chatab kalifa által rájákra kidolgozott törvénygyűjteménye foglalta magában, amelyet fő vonalaiban a XIX. század végéig betartattak az Oszmán Birodalomban, így Boszniában is. E szerint a keresztények és zsidók nem építhettek az alávetett országokban egyházi épületeket, a meglevőket nem javíthatták ki, azokat a moszlim zarándokok számára meg kellett nyitniuk, őket vendégül kellett látniuk. A ráják nem taníthatták gyermekeiknek a koránt, nem lehetett saját igazságszolgáltatásuk, egy moszlimot tiszteletteljesen kellett üdvözölniük, jelenlétében nem ülhettek le, nem öltözködhettek úgy, mint a moszlimok, nem lovagolhattak felnyergelt lovon, nem tarthattak fegyvert, nem adhattak el bort, és nem növeszthették meg a hajukat, nem viselhettek széles övet, nem harangozhattak hangosan, csendben kellett imádkozniuk, nem viselhettek házön kívül keresztet. A moszlimok az elhagyott keresztény temetőket felszánthatták és bevethették, a ráják nem mehettek be a moszlimok házába, ha egy moszlim bántott egy keresztényt vagy egy zsidót, csak pénzbírságot kellett fizetnie.

A szabályzat fő pontjai a keresztény ember erkölcsi és gazdasági életébe avatkozott be a török uralom végéig. Boszniában ennek következtében

megkezdődött a keresztények hegyekbe költözése, földjeiket elhagyták, ezt követően izolálódtak. Ez még az 1920-as években is előfordult Boszniában. Mivel a keresztényeknek meg volt tiltva a mesterségek felének űzése, köztük a legfontosabbak, a szőlészet, borászat, disznóhús eladása, nyerges-mesterség, tímárkodás, fegyverkovácsság, gyertyaöntés, méz és vaj eladása, ezért a ráják visszasüllyedtek egy fejletlenebb életszínvonalra. Vallásuk gyakorlása nagy nehézségekbe ütközött, ugyanis a törökök kb. 1850-ig a vasárnapot nyilvánították piacnapnak. A ráják társadalmi alárendeltsége és morális visszavetésük kéz a kézben járt gazdasági alárendeltségükkel. Számos példát felsorol Ivo Andrić a ferencesek irataiból arról, hogy milyen nehéz volt a templomok javítására engedélyt kapni, amely minden esetben csak megvesztegetéssel valósult meg, és ez a küzdelem egészen a XIX. század közepéig tartott. Gyakran pénzbírságot fizettek a ferencesek azért, mert a temetések alkalmával nyilvánosan vitték az utcán a keresztet. A törökök három kivétellel egész Boszniában elkobozták a harangokat. Az első újat 1860-ban öntethették a ferencesek, Szarajevóban pedig 1870-ben. 1801-ben sikerült nekik egy orgonát venni a fojnicai kolostornak, természetesen csak a vezír megvesztegetésével. A 'kirándulások' során nem énekelhettek hangosan a ráják, a népnyelvben is megmaradt ennek az emléke: „Ne énekelj hangosan, mert egy török faluban vagyunk.”

Nem csak a lelki életet akadályozták a hódítók, hanem az infrastruktúrát sem fejlesztették, ugyanis az utak rendkívül elhanyagolt állapotban voltak, ennek megfelelően a postaszolgálat is kezdetleges viszonyok között működött: 1844-ben rendelte el először a pasa, hogy Travnik és Konstantinápoly között heti egyszeri postaforgalom létesüljön. Mindezen tényezők Bosznia teljes izolációjához vezettek. Az írásbeliség helyzete sem volt külön: 1550 után már nyoma sem volt a három nyomdának (1493: a szerbiai Obod Cetinjenél; 1520: boszniai Goražda; 1544: Mileševo): Bosznia visszatért a középkorba ezen a téren is, azonban a középkori függetlenség nélkül. 1866-ban alapíthattak újra nyomdát a ferencesek Szarajevóban, ahol katolikus és ortodox tankönyveket nyomtathattak és egy hivatalnoki lapot, a Bosnát. A további nyomdák alapítása összefüggött az oszmán uralom végleges gyengülésével. A török közigazgatás a XVI. században gyorsan fejlődött, építkeztek, főként a magyarországi birtokaik bevételeiből, ugyanis vezetőik a bosnyák nemességből kerültek ki. Később a hódítások megszűnésével és a török hivatalnokok megjelenésével egyre kevesebbet építkeztek, a hatalom a bégek kezébe került, mindennek az alapja a megvesztegetés volt, sokan kegyetlenkedtek közülük, gyakran a zsidókkal is. A török befolyás törvénykezésre és közigazgatásra gyakorolt hatása azonban anyagi és szellemi szempontból is

rendkívül negatív volt. Míg az iszlamizált bosnyákok a török kulturális misszió eszközeivé váltak, a keresztények addig askétikus, szilárd hitükben megerősödtek, de szokásaikban és körülményeikben eldurvultak és minden tekintetben visszalépésre kényszerültek. A boszniai török elleni szellemi-kulturális harcban a ferenceseké volt a kizárólagos vezető szerep. Azonban a XVI. század elejétől üldözték őket térítő tevékenységük miatt, különösen a nem bosnyák ferenceseket. A XVIII. század elejére töredékére csökkent kolostoraik száma, majd szerzeteseiket Itáliában, Magyarországon és Horvátországban képeztették. A ferencesek a patarénusok ellen harcoltak a XIV. századtól, így nagy gyakorlatra tettek szert a török elleni küzdelemben, ezért rendjük engedélyezte nekik fennmaradásuk és missziójuk érdekében, hogy paraszti ruhában járjanak, bácsinak szólítsák őket, a parasztnál lakjanak, ételeiket fogyasszák, földtulajdonuk lehessen, fegyvereket viselhessenek önvédelmi célból, adókat hajthassanak be, megvesztegethessék a törököket, cseleket vethessenek be, utazásaik során titkos ösvényeken közlekedhessenek. Hatszáz éves boszniai missziójuk során az ő érdemük, hogy szoros kapcsolatot tartottak fenn a nyugati kereszténységgel, az írásbeliség általuk fennmaradhatott, amely ugyancsak egyházi célokat tudott szolgálni. A szarajevói ferences káplán, Matija Divković (1563–1631) műve 1611-ben jelent meg Velencében Keresztény-tan címmel, cirill betűkkel írva, amely a ferences egyházi irodalom alapja lett Boszniában, jöllehet a mű jórészt fordítás a jezsuita Jakob Ledesma, Robert Bellarmino kardinális és a dominikánus Johann von Heisterbach műveiből. Fontos volt a nemzeti nyelv cirill betűs használata, ezt néhányan tudták olvasni, és a régi, török előtti királyságot testesítette meg. A XVII–XIX. század folyamán folyamatosan jelentek meg a további ferences művek a tridenti zsinat hitmegújító vonulatában, a nép nyelvén. A XVII. századtól egyre jobban terjed a latin betűs írásmód is, amely a tanultság, műveltség megtestesítője lesz, míg a cirill betűs írásmód a népi irányvonalat képviseli. A ferenceseknek így sikerült missziójuk során megőrizni népüket az askétikus szigorúságú boszniai kereszténységben. A XIX. századra tevékenységük már a nemzeti újjászülést támogatja, főként az Illírek köre, Ivan Jukić és Grgo Martić vezetésével, illetve irodalmi körök létrehozásával.

A szerb ortodox egyház még rosszabb, szegényebb és kiszolgáltatottabb helyzetben volt, mint a ferencesek, írásos dokumentumok alig maradtak fenn, mert írásbeliségük gyakorlatilag megszűnt, csak a külföldi utazóktól vannak információink róluk, akik rendkívül szegénynek írták le a pópákat. Püspökeik 1760 után görögök lettek, akik kiszolgálták a törököket. Egyházi központjuk 1767-től Konstantinápolyban volt, nyomdaik megszűntek,

Velencében nyomtattatták könyveiket, a többit pedig középkori módszerrel másolták. Néhány nyomtatott kötet egy-egy példánya, az Euchologion-imádságos könyv (1529), a Belgrádi Evangélium, és a Paterikon (1565) maradt csak fenn tőlük Hercegovinában. A XIX. századtól Oroszország küldi nekik az egyházi könyveket. 1820–1830 között iskolák jöttek létre, az írásbeliség bővült. A nép életére nagy hatással voltak a háborús időkben védelmet nyújtó kolostorok is. A szerb-ortodox egyház mozgástere kisebb volt, mint a ferenceseké, számuk is nagyon csekély, de nagyon mély és intenzív kapcsolatot ápoltak a néppel a háttérben, ezzel megteremtve a szellemi élet és a nemzeti tradíció kontinuitását az újkorban is.

A legutolsó fejezetben Ivo Andrić egy különleges csoportról, a moszlimmá lett bosnyák katonáskodó réteg szerbhorvát nyelvű, de arab betűkkel írott XIX. századi verseiről tájékoztat, amelyek a török kor egyik legegységesebb képződményei Boszniában.

Ivo Andrić: Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft (A szellemi élet fejlődése Boszniában a török uralom alatt), Wieser Verlag, Klagenfurt, 2011. 126.

***A. Nádor Zsuzsanna***